

MAGDALENA DĄBROWSKA

CZASOPIŚMIENICTWO ROSYJSKIE
PRZEŁOMU XVIII I XIX WIEKU
W PERSPEKTYWIE INTERDYSCYPLINARNEJ
(ZE STUDIÓW NAD TRIADĄ PROBLEMOWĄ: „PRODUKCJA –
POŚREDNICTWO – KONSUMPCJA”)

*Wielkie problemy wykwitają
na skrzyżowaniu różnych nauk*
Kazimierz Dobrowolski¹

UWAGI WSTĘPNE

Inspiracją do napisania niniejszego artykułu stały się dwie prace: tom *Interdyscyplinarnie o interdyscyplinarności. Między ideą i praktyką*, pomyślany, jak piszą jego redaktorzy, jako „diagnozowanie barier i przedstawianie oceny perspektyw dla rozwoju badań interdyscyplinarnych” (DUDZIKOWA, CHMIELEWSKI, GROBLER 2012:11), oraz wstępny rozdział książki Pauliny Buchwald-Pelcowej *Historia literatury i historia książki. Studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII*, oświetlający wskazany w tytule problem w dwóch perspektywach: ewolucji zapatrywań na niego oraz właśnie możliwości wykorzystania w studiach nad nim podejścia interdyscyplinarnego (BUCHWALD-PELCOWA 2005:7-24). Nawiązując do podtytułu pierwszej pozycji, brzmiącego *Między ideą a praktyką*, można sformułować następujący wniosek: jeśli ona dotyczy głównie sfery idei, to monografia Buchwald-Pelcowej – mająca podtytuł *Studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII* – reprezentuje poziom praktyki badawczej.

Dr hab. MAGDALENA DĄBROWSKA, prof. UW – Dyrektor Instytutu Rusycystyki UW, Kierownik Zakładu Historii Literatury Rosyjskiej w Instytucie Rusycystyki na Wydziale Lingwistyki Stosowanej UW; adres do korespondencji: ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa; e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

¹ DOBROWOLSKI 1937:15.

Obie prace pokazują, że słowami-kluczami są w tego rodzaju studiach wielość i różnorodność, odnoszące się przy tym zarówno do „krzyżujących się” ze sobą dziedzin nauki, jak i rozumienia samej interdyscyplinarności.

Słowa Kazimierza Dobrowolskiego o „krzyżowaniu się” różnych dyscyplin posłużyły Buchwald-Pelcowej za podsumowanie rozważań o wykorzystaniu w studiach nad problemem „historia książki a historia literatury” warsztatu i wyników prac bibliografów, historyków drukarstwa, księgoznawców i socjologów. W trzech ostatnich dziedzinach (pierwsza wymaga osobnego rozpatrzenia) przedmiotem badań staje się, jak pisał Karol Głombiowski, „książka analizowana w swej funkcji utrwalania i przekazywania określonych treści kulturalnych w trzech stadiach rozwojowych: produkcji, pośrednictwa i konsumpcji”²: produkcja obejmuje wszystkie etapy jej materialnego powstawania, studia nad pośrednictwem dotyczą dróg, którymi dociera ona do czytelników, przez konsumpcję należy rozumieć rozmiar i kierunki odbioru czytelniczego (GŁOMBIEWSKI 1962:6). Innymi słowy, nauka o książce jawi się jako „dyscyplina badająca pomniki literatury pod względem ich materialnego utrwalenia, rozpowszechnienia i użytkowania” (GŁOMBIEWSKI 1962:7). Zdaniem Buchwald-Pelcowej „tak ujęta nauka o książce spełnia [...] rolę nauki pomocniczej dla historii literatury” (BUCHWALD-PELCOWA 2005:17), przy tym – to ponownie słowa Głombiowskiego – granica między nią a nauką o literaturze przebiega „w miejscu, gdzie kończy się praca twórcza pisarza nad dziełem, a zaczyna żywot jego dzieła wśród społeczeństwa” (GŁOMBIEWSKI 1962:8); z drugiej strony jednak, jak pisze Buchwald-Pelcowa, jest ona „nauką samodzielną, gdyż realizuje własne problemy badawcze [...] i ma własne [...] metody badawcze” (BUCHWALD-PELCOWA 2005:17). Wcześniej z podobnymi postulatami występował Kazimierz Piekarski, przywoływany zresztą przez Głombiowskiego; zapowiadał on: „dam parę uwag o metodzie i to w trzech grupach, dotyczących produkcji, pośrednictwa i konsumpcji książki” (PIEKARSKI 1932:354). Jeśli zaś sięgnąć do najnowszej literatury przedmiotu, to na plan pierwszy wysuną się w niej prace z zakresu kulturowej teorii literatury, a ściśle – kulturowej socjologii literatury, zajmującej się – wedle definicji Tomasza Kunza – „kulturowo [...] usankcjonowanymi i zinstytucjonalizowanymi sposobami powstawania i funkcjonowania tekstów literackich w dynamicznej, zmiennej i heteronomicznej przestrzeni komunikacyjnej rzeczywistości kulturowej” (KUNZ 2012:433]. Piekarski

² Tu i dalej podkreślenia własne – M.D.

i Głombiowski pisali zatem o etapach „produkcji, pośrednictwa i konsumpcji”, Kunz wspomina – w kontekście „zasobów mobilizowanych i kapitalizowanych [...] przez tekst literacki” – o „kapitale” materialnym i ludzkim, spośród których pierwszy obejmuje drukarnie i wydawnictwa, drugi natomiast krytyków, recenzentów i redaktorów (KUNZ 2012:435-436).

Na gruncie rosyjskim poglądy zbliżone do Piekarskiego i Głombiowskiego reprezentuje A.I. Sewastianow, zajmujący się problemem „książka – czytelnik – literatura” i postulujący rozpatrzenie go „kompleksowo, za pomocą metody, która łączy analizę księgoznawczą oraz literaturoznawczą ze studiami nad kręgiem czytelnicznym” (СЕВАСТЬЯНОВ 1989:161)³. W jego opinii główna trudność, na jaką napotykają badacze, jest natury metodologicznej, bo trzeba połączyć, dla przykładu, rozważania nad książką jako „produktem” i „towarem” ze studiami nad biografią pisarską jej autora, a do tego jeszcze poszczególne zagadnienia – zwłaszcza odnoszące się do publiczności literackiej – wymagają dwojakiego potraktowania: ilościowego i jakościowego (СЕВАСТЬЯНОВ 1989:161, 164).

Niniejszy artykuł stanowi próbę przeniesienia zarysowanego interdyscyplinarnego podejścia w studiach nad książką na studia nad czasopiśmiennictwem z zaznaczeniem „miejsc wspólnych” i „miejsc różnych” między oboma obiektami badań. Za materiał egzemplifikacyjny posłużą rosyjskie czasopisma literackie przełomu XVIII-XIX wieku.

ETAП PIERWSZY: PRODUKCJA (CZASOPISMA NIKOŁAJA NOWIKOWA)

Czołową postacią rynku wydawniczego Rosji czasów Oświecenia był Nikołaj Nowikow, wydawca gazet i czasopism zróżnicowanych tematycznie i skierowanych do rozmaitych grup odbiorców: od pism satyrycznych („Трутенъ” 1769-1770, „Пустомеля” 1770, „Живописецъ” 1772-1773, „Кошелек” 1774), przez mistyczne czasopisma masońskie („Утренний светъ” 1777-1780, wraz z M. Chieraskowem), do czasopism dla kobiet („Модное еженесячное издание, или Библиотека для дамского туалета” 1779) oraz dzieci („Детское чтение для сердца и разума” 1785-1789) i gazety „Московские ведомости” (1779-1789) z dodatkiem literackim „Городская и деревенская библиотека” (1782-1786); ponadto zapisał się on jako założyciel

³ Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład własny – M.D.

– w 1773 r., z księgarzem K. Millerem – Towarzystwa Starającego się o Drukowanie Książek oraz – w 1784 r. – Kompanii Typograficznej, zajmującej się nie tylko drukiem, ale również kolportażem wydawnictw (zob. КОНДРАТЬЕВ 2008:287-357). Główna część działalności Nowikowa na tym polu przypadła na lata 1779-1789, później określane jako „nowikowowskie dziesięciolecie” (КЛЮЧЕВСКИЙ 2010:199] w dziejach rynku wydawniczego. Okres ten rozpoczyna przejście drukarni przy Uniwersytecie Moskiewskim, oparte na następującym zobowiązaniu wydawcy z 5 czerwca 1779 r.:

Состоящая под ведомством Императорского Московского университета типография, словолитная, книжная лавка и со всеми к ним принадлежностями отдана мне, Новикову, в содержание на 10 лет [...], которую я обязуюсь в свое время привести в наилучшее состояние как в рассуждении производства работ, как и чистоты печатания (cyt. za: МАШТАФАРОВА 1974:152).

Okres ten zamyka zaś wydanie pisma „Детское чтение для сердца и разума”. Z powyższego zestawienia czasopism wynika jednak, że praca Nowikowa jako wydawcy trwała dłużej niż dziesięć lat, gdyż obejmowała także lata 1768-1779 oraz 1789-1792. Za W. Siemiennikowem można wyodrębnić w niej więc dwa podetapy: „petersburski”, obejmujący okres od 1768 do kwietnia 1779 r., oraz „moskiewski”, trwający od maja 1779 do kwietnia 1792 r.; na pierwszy z nich przypadło wydanie 53 tytułów, z drugiego pochodzi ich 875 (СЕМЕННИКОВ 1921:9-137)⁴. Zgodnie z wyliczeniami L.B. Swietłowa, opierającego się na pracy Siemiennikowa, miejscem druku większości pozycji – aż 558 – stała się drukarnia Uniwersytetu Moskiewskiego; na drugiej pozycji znalazła się pod tym względem drukarnia Kompanii Typograficznej, w której światło dzienne ujrzało 267 z nich, trzecią zajęła drukarnia Łopuchina z 50 tytułami (СВЕТЛОВ 1946:60]. Jak zauważa Natalia Mielnikowa, wraz z przejściem drukarni Uniwersytetu Moskiewskiego w ręce Nowikowa profil jej produkcji znacząco się zmienił, gdyż z uniwersyteckiej w dosłownym tego słowa rozumieniu, zaspokajającej wyłącznie naukowe i pedagogiczne potrzeby szkoły wyższej, zmieniła się ona w zorientowaną na szerokie rzesze czytelników, którym Nowikow chciał zaszczepić miłość do czytania (МЕЛЬНИКОВА 1966:8). Z innego wyliczenia Swietłowa wynika, że najliczniejszą grupę tematyczną tworzyła literatura piękna (345 tytułów, czyli 36,6% ogółu), najmniej było prac przyrodoznawczych i językoznawczych (po 7 tytułów, czyli po 0,7%) (СВЕТЛОВ 1946:61). W Peters-

⁴ Pozostałe 16 pozycji stanowią wydania nieoficjalne (zob. СЕМЕННИКОВ 1921: 138-140).

burgu Nowikow wydawał czasopisma satyryczne, a także „Санкт-Петербургские ученые ведомости” (1777); częściowo tutaj, częściowo w Moskwie ukazywały się „Утренний свет” oraz „Модное ежемесячное издание, или Библиотека для дамского туалета”; w Moskwie wychodziły „Детское чтение для сердца и разума”, a także „Прибавление к Московским ведомостям” (1783-1784). W Moskwie zdecydował się on również raz jeszcze wydać pisma satyryczne z okresu petersburskiego. W opinii Borisa Jesina trudne doświadczenia petersburskie skłoniły Nowikowa do zmiany w Moskwie polityki edytorskiej na bardziej umiarkowaną i jednocześnie głębszą w wymowie społecznej i literackiej (ЕСИН 2004:54).

Nowikowowska produkcja czasopiśmiennicza i książkowa, niezwykle zróżnicowana tematycznie, gdyż obejmująca, jak stwierdza Aleksander Niefiedow, „od elementarzy przez przekładowe powieści awanturnicze do poważnych rozpraw historycznych” (НЕФЕДОВ 2010:156), dopełniają się wzajemnie. Najlepszy dowód na to stanowi zawartość pisma „Прибавление к Московским ведомостям” oraz wydawane przez Nowikowa prace o tematyce pedagogicznej, stanowiące, zgodnie z wyliczeniami Swietłowa, 4,3% całej jego produkcji wydawniczej (СВЕТЛОВ 1946:61). „Прибавление к Московским ведомостям” stało się więc miejscem publikacji szeregu Nowikowowskich rozpraw pedagogicznych, w tym najważniejszej – *O wychowaniu i nauczaniu dzieci* (1783) (zob. *Антология...* 1985:289-346); Nowikowowi zawdzięczają osobne – drugie w Rosji – wydania książkowe dzieła Jana Amosa Komeńskiego oraz Johna Locke’a (КОМЕНИЙ 1788; ЛОКК 1788). Co więcej, w gazecie „Московские ведомости” i we wspomnianym dodatku do niej można znaleźć wzmianki o *Мыслях о воспитании* Locke’a: jedną z nich zawiera sam traktat *O воспитании и обучении детей*, w którym słowa z jego programowej części – „będziemy przy tym powoływać się na najlepsze dzieła zagraniczne” – zostały opatrzone komentarzem: „jedno z najważniejszych dzieł, [...] Anglika Locke’a rozważania o wychowaniu [tj. *Мысли о воспитании* – М.Д.], już dawno zostały przełożone na język rosyjski, ale czyż wielu je czyta?” (*Антология...* 1985:294), druga znajduje się w spisie książek sprzedawanych w księgarni uniwersyteckiej w Moskwie i dotyczy edycji *Мысли о воспитании* z 1770 r. (*В Университетской...* 1784:nlb)⁵. Dopełnianie się treściowe Nowikowowskiej produkcji książ-

⁵ W spisie figurują również m.in. elementarz z 1770 r. oraz podręcznik do greki przeznaczony dla młodzieży z 1783 r. Poszczególne pozycje wymienione są w porządku alfabetycznym według tytułów, a opis każdej opiera się na następującym schemacie: tytuł – rok wydania – cena (lub – w zależności od oprawy – ceny).

kowej i czasopiśmienniczej jest widoczne także wśród pozycji o tematyce ekonomicznej, na które składają się, z jednej strony, poradniki z zakresu ekonomii przeznaczone dla różnych warstw społecznych (np. *Экономическое наставление...* 1788)⁶ oraz, z drugiej, opatrzony podtytułem „wydawany na wzór czasopisma” „Экономический магазин” (*Экономический магазин* 1780-1789).

Jeśli studia nad miejscem wydania czasopism i książek dotyczą sfery produkcji, to badania nad wspomnianą ofertą księgarskim rzucają światło na poziom pośrednictwa.

ETAП DRUGI: POŚREDNICTWO („ТРУДОЛЮБИВЫЙ МУРАВЕЙ” – „КАБИНЕТ АСПАЗИИ”)

W kontekście problemu „pośrednictwa” można przypatrywać się czasopismom na dwa sposoby: niejako „od zewnątrz” i „od wewnątrz”. Pierwszy zakłada studia nad księgarniami (głównie stołecznymi), które miały w ofercie wydawnictwa periodyczne, w drugim ważne są publikowane w czasopismach ogłoszenia o ofercie księgarskiej.

Za pierwszego księgarza petersburskiego, który zajął się prenumeratą i rozprowadzaniem czasopism, uważany jest Karl Wilhelm Miller, przedstawiciel znanego rodu księgarskiego (por. ЗАЙЦЕВА 1980:116-143). Do periodyków, które miał w sprzedaży, należało pierwsze rosyjskie czasopismo prywatne – „Трудолюбивая пчела” Aleksandra Sumarokowa. A.A. Zajcewa i M.I. Fundaminski piszą, że ogłoszenie o jego sprzedaży znalazło się w pięciu numerach gazety „Санкт-Петербургские ведомости” z 1759 r. (ЗАЙЦЕВА, ФУНДАМИНСКИЙ 1990:142; por. ФУНДАМИНСКИЙ 1988:143). Dwa dziesięciolecia później ważne miejsce w ofercie Millerów zajęło czasopismo Wasilija Rubana „Трудолюбивый муравей” z 1771 r. (por. ЗАЙЦЕВА, ФУНДАМИНСКИЙ 1990:142-143). Z przyjętego punktu widzenia warte odnotowania wydaje się opublikowane w nim w 1771 r. ogłoszenie o wydaniu tygodnika „Трудолюбивый муравей” (*Объявление...* 1771:9-10), zaznaczające się od wskazania na wielką obfitość wydawnictw periodycznych w roku poprzednim i bieżącym: w 1769 r. było ich tyle, że nawet najwięksi miłośnicy nie nadążali z czytaniem, rok 1770 przyniósł pisma „Трутень” i „Пустомеля” Nowikowa oraz „Парнасский щепетильник” Michaiła Czuł-

⁶ Wydanie pierwsze ukazało się w Petersburgu w 1772 r.

kowa. Wielość tytułów nie szła jednak w parze z ich długowiecznością. Powstała po zamknięciu wielu z nich luka którą miał zapełnić „Трудолюбивый муравей”:

Письма с надписью *г. издателю Муравья* принимаемы будут в *Луговой Миллионной в доме переплетчика Миллера*, у которого сии листы продаваться имеют с 30 числа сего месяца по 4 коп. номер, а напечатано будет к тому числу пять номеров... (*Объявление 1771:10*).

Omawiane ogłoszenie zamyka następujący żartobliwy wierszyk reklamowy:

Для пользы и забав Российских всех людей,
Трудолюбивый в свет выходит Муравей,
Вы гласу муравья читатели внимлите,
По все недели брать труды его спешите (*Объявление 1771:10*).

Jego przedłużeniem stał się natomiast spis „ubiegłoroczных часописм і wielu [...] книжек” (wraz z cenami) sprzedawanych we wspomnianym składzie księgarskim Millera, w którym początkowe pozycje zajmują pisma: „Смесь” (zob. ПУХОВ 1981:159-169), „Трутень” z lat 1769 і 1770, „И то и сию” Czulkowa, „Адская почта” Fiodora Emina, „Парнасский щепетильник” oraz drugie pismo satyryczne Nowikowa „Пустомеля” (*У негож Миллера... 1771:11-12*). Z końcowej części spisu wynika ponadto, że w ofercie księgarskiej Millera znajdowały się portrety Katarzyny II і mapy.

Szerszy zestaw informacji zawierają ogłoszenia o piśmie „Кабинет Аспазии”:

Подписка принимается во всех С[анкт]П[етер]бургских книжных лавках; также у Г. Крайя в доме Бромера под № 193. Иногородные да благоволят относиться в газетную Экспедицию с письмами на имя Издателей. Цена за шесть книжек второго полугодия 10, а с пересылкою 12 руб. (*От издателей 1815:74*)

Шесть книжек К. Аспазии составляющие первые полгода можно получить у Г. Крайя в доме Бремера под № 193 что на Исакиевской площади. – Цена в 2х частях в переплете 12 рублей (*От издателей 1815:77*).

Obydwa ogłoszenia stanowią treść przypisów do noty od wydawców zamykającej szóstą część miesięcznika, wydawanego przez B.M. Fiodorowa, A.F. Richtera, W. Bachiriewa oraz I. Isakowa z myślą o kobietach. Nota zawiera przypomnienie programu pisma: „interesują nas tylko kobiety: ich cnoty, ułomności, gust, kaprysy są stałym obiektem naszych rozważań” (*От издателей 1815:70*) oraz wyjaśnienie jego tytułu: „nazwaliśmy наше pismo

«Кабинет Аспазии» na wspomnienie kobiety, która potrafiła połączyć w sobie [...] urok, rozum i uprzejmość” (*От издателей* 1815:71-72), wytłumaczenie powodów opóźnień w wydaniu części trzeciej i czwartej, spowodowanych potrzebą zmiany drukarni, kurtuazyjne słowa podziękowania dla prenumeratorów i przeprosin dla czytelników, których nadzieje zostały zawiedzione, wreszcie odpowiedź na ataki krytyki. Obydwa ogłoszenia odnoszą się do zapowiedzi wydawania czasopisma w następnym półroczu. Warto dodać, że stosowanie w odniesieniu do niego określenia „czasopismo” jest sprawą umowną, ponieważ część badaczy sygnalizuje problemy z jednoznacznym zakwalifikowaniem go do grupy czasopism: „aby nazwać «Кабинет Аспазии» czasopismem, nie ma zbyt wielu podstaw” – pisał bibliofil Nikołaj Smirnow-Sokolski i dodawał: „nie jest to również almanach w ścisłym tego słowa rozumieniu” (СМИРНОВ-СОКОЛЬСКИЙ 1959:389).

ETAП TRZECI: KONSUMPCJA
(„МОСКОВСКИЙ ЖУРНАЛ” – „МОСКОВСКИЙ МЕРКУРИЙ”
– „СЕВЕРНЫЙ МЕРКУРИЙ”)

Studia nad zagadnieniem „konsumpcji” mogą być prowadzone w dwóch kierunkach: czytelnika przewidywanego przez twórców pisma oraz czytelnika rzeczywistego. Podstawę do badań nad pierwszym problemem stanowią przedmowy do czasopism oraz wszelkie inne wypowiedzi autotematyczne redaktorów, na drugą kwestię rzucają światło zamieszczane na końcu poszczególnych części spisy prenumeratorów. Zagadnienia te często zresztą łączą się ze sobą, gdyż prenumerata stanowi jeden z głównych tematów podejmowanych w wystąpieniach redaktorów.

Wśród czasopism ze spisami prenumeratorów na szczególne zainteresowanie zasługuje „Московский журнал” (1791-1792) Nikołaja Karamzina, jedyne, jak zauważył Aleksander Samarin, pismo drugiej połowy XVIII stulecia, które w drugim roku wychodzenia nie zmniejszyło, lecz zwiększyło liczbę prenumeratorów. Mimo sukcesu rynkowego pisma liczba prenumeratorów nie satysfakcjonowała Karamzina, gdyż dopiero większe wpływy od nich pozwoliłyby mu poprawić szatę graficzną:

Естьли бы у меня было на сей год не 300 Субскрибентов, а 500, то я постарался бы на тот год сделать наружность Журнала приятнее для глаз Читателей; я мог бы выписать хорошие литеры из Петербурга или из Лейпцига;

мог бы от времени до времени выдавать эстампы, рисованные и гравированные Липсом, моим знакомцем, который ныне столь известен в Германии по своей работе. Но как 300 Субскрибентов едва платят мне за напечатание двенадцати книжек, то по сей раз не могу думать ни о выписке литер, ни об эстампах (*От Издателя и Читателям* 1791:248).

Według wyliczeń Samarina przyrost stałych odbiorców w 1792 r. wyniósł 12,5%: w 1791 r. było ich 258, rok później – 290; w 1792 r. wzrosła też liczba odbiorców instytucjonalnych (z 7 do 13) (САМАРИН 2000:114-115). O popularności czasopisma „Московский журнал” świadczył również fakt, że w latach 1801-1803 doczekało się ono drugiego wydania (zob. КОЧЕТКОВА 1995:168-182).

W rozbudowane wystąpienia redaktorów obfitują czasopisma „Московский Меркурий” (1803) Piotra Makarowa i „Северный Меркурий” (1809-1811) Aristarcha Łuknickiego. Co prawda w otwierającym pierwsze z nich wstępie („Powiadają, że strzały zemsty polecą na nas...”) wydawca zaznaczył, że dopiero „dwie albo trzy księgi Merkuriusza pokażą zamiar [...] i plan tego pisma” („*Говорят, что...*” 1803:3), główne założenia programowe pojawiają się już w nim, a także w dwóch innych pozycjach opublikowanych w tej samej części: *Niektórych myślach Wydawców Merkuriusza* (*Некоторые мысли...* 1803:4-18) oraz podzielonych na cztery „odcinki” *Zawiadomieniach* (*Уведомления* 1803:70-74). Jak z nich wynika, „Московский Меркурий” został pomyślany jako czasopismo dla kobiet, w których wydawca dostrzega siłę napędową społeczeństwa, gwarancję rozwoju kultury i nauki oraz zachowania dobrych obyczajów. Z perspektywy badań nad odbiorcami czasopism na osobne odnotowanie zasługą „odcinki” drugi i trzeci *Zawiadomień*, zawierające wskazanie na (jeden) czytelniczki jako autorki niektórych zamieszczonych w piśmie dzieł literackich oraz (drugi) programowe zorientowanie pisma na periodyki zachodnie, stanowiące podstawowe źródło publikowanych tekstów, zwłaszcza w dziale mody. Jeżeli w czasopiśmie „Московский Меркурий” główną rolę odgrywają z tego względu pozycje, w których wydawca dopiero wita się z czytelnikami, to w czasopiśmie „Северный Меркурий” na plan pierwszy wysuwają się teksty, w których redaktor – mający już pewne doświadczenie – zapowiada kontynuowanie jego wydawania w latach 1810 i 1811 (*Уведомление о Северном...* 1809:192-198; *Объявление о Северном...* 1810:80-82). Obie „zapowiedzi” opierają się na podobnym schemacie: zawierają plan zawartości czasopisma (od „różnych opowieści historycznych, dramatycznych, moralizatorskich [...], będących tłumaczeniami [dzieł M.D.] znanych najnowszych

cudzoziemskich pisarzy”, przez różne gatunki liryczne, rozważania filozoficzne, biografie, opisy podróży do przeglądów „wydarzeń wojennych i wyczynów wybitnych dowódców wojskowych” (*Уведомление о Северном... 1809:191-194*) i opis celu jego wydawania (zgodnego z oświeceniową zasadą „przyjemne z pożytecznym”). Poza ten schemat wykracza informacja o warunkach prenumeraty, połączona z następującą promocyjną propozycją skierowaną do stałych odbiorców:

Подписная цена на весь год здесь в Санктпетербурге 12 рублей, а с пересылкою в другие города 15 рублей. [...] Взывший [...] десять номеров моего Журнала, получит от меня безденежно одиннадцатый, а взявший двадцать, получит сверх того три (*Уведомление о Северном... 1809:197*).

Przeгляд spisów prenumeratorów pozwala stwierdzić, że badania nad nimi mogą być prowadzone w czterech kierunkach: samej liczby prenumeratorów (zmieniającej się w różnych okresach wydawania pisma), ich pochodzenia społecznego oraz miejsca zamieszkania, a także (w przypadku odbiorców indywidualnych) składu personalnego.

ZAKOŃCZENIE

Powyższe rozważania można zakończyć czterema wnioskami, odnoszącymi się do triady „produkcja – pośrednictwo – konsumpcja”, jak też wykraczającymi poza nią.

Po pierwsze, należy odnotować, że wszystkie trzy rozpatrywane zagadnienia stały się na przełomie XVIII i XIX wieku obiektem refleksji teoretycznej. Zarys drukarstwa rosyjskiego z wyeksponowaniem roli w jego rozwoju Piotra I znajdujemy w piśmie Nowikowa „Утренний свет” w 1777 r. (*О писменах... 1777:55-61*). Przełomową rolę Nowikowa jako propagatora słowa drukowanego oraz kultury czytelniczej uświadamiał Nikołaj Karamzin w szkicu „o sprzedaży książek i miłości do czytania w Rosji”, opublikowanym w czasopiśmie „Вестник Европы” w 1802 r. (КАРАМЗИН 1802:57-64). „Pan Nowikow był w Moskwie głównym propagatorem sprzedaży książek” – pisał Karamzin i jako dowód podawał następujące fakty: „wynajawszy drukarnię uniwersytecką, powiększył jej potencjał techniczny [...], zlecał tłumaczenia, zakładał sklepy z książkami w innych miastach, wszelkimi sposobami starał się zachęcać społeczeństwo do czytelnictwa. [...] Sprzedawał książki niczym bogaty kupiec holenderski czy angielski sprzedaje

towary z całego świata...”; równie ważny jest jeszcze jeden dowód, odnoszący się już ściśle do wydawnictw periodycznych: „wcześniej gazety moskiewskie rozchodziły się w nakładzie nie większym niż sześćset egzemplarzy: p. Nowikow wzbogacił ich zawartość [...], wydawał wreszcie [...] bezpłatnie [czasopismo – M.D.] «Детское чтение»... [...] Liczba prenumeratorów z roku na rok rosła i w ciągu dziesięciu lat osiągnęła 4000...” (КАРАМЗИН 1802:57-58).

Po drugie, podkreślić wypada głęboką świadomość przedstawicieli rozpatrywanej epoki i czasów późniejszych potrzeby kompleksowych studiów nad wszystkimi trzema problemami, badań, jak dziś powiemy, interdyscyplinarnych. Szerokie wyobrażenie o tym daje wydawany od 1813 r. *Опыт российской библиографии* (Rys bibliografii rosyjskiej) Wasilija Sopikowa (СОПИКОВ 1813), poświęcony w znacznej mierze dziejom drukiarstwa rodzimego i obcego. W jego recenzji, a właściwie w „opisie, z wyciągami rzeczy” (LINDE 1815 t. 2:412), Samuel Bogumił Linde stwierdzał: „doszliśmy tedy, idąc za P. Sopikowem, [...] w kreśleniu rysu historii literatury słowiańskiej, albo raczej historii drukarni słowiańskich (bo od wynalezienia druku historia drukarni ściśle jest związana z historią początkowej literatury każdego cywilizującego się narodu), do ważnej tej epoki...” (LINDE 1815 t. 5:130); w zakończeniu odniósł się zaś do kwestii czytelnictwa: „w nich [tj. w periodykach – M.D.] pisarze [...] nie tylko późniejsze większe dzieła [...] poznać dawali, lecz że tym sposobem i publiczność swą do ciąglejszych i trudniejszych rzeczy uważnego czytania sobie przygotowali i zachęcali” (LINDE 1815 t. 5:144).

Po trzecie, jeśli starać się nakreślić perspektywy studiów nad omawianą triadą, to na plan pierwszy wysuną się badania komparatystyczne, mające na celu porównanie etapów „produkcji”, „pośrednictwa” i „konsumpcji” w określonym czasie w różnych krajach europejskich (por. CIĘŃSKI 1992: 96-116).

Po czwarte wreszcie, wypada wymienić inne – poza historią drukiarstwa i księgarstwa, a także socjologią literatury – dyscypliny naukowe, których warsztat i wyniki mogą okazać się przydatne w studiach nad czasopiśmiennictwem. Chodzi przede wszystkim o bibliografię (np. БРИКСМАН 1972: 211-217), językoznawstwo (por. *Русские писатели...* 1954), wreszcie prawo (np. БАКУНЦЕВ 1999:16-28) i historię sztuki (np. НЕХОРОШЕВА 1984: 75-80). W naturalny sposób rodzi się zatem pytanie o status tych (i szeregu innych) dyscyplin względem siebie oraz względem nauki o literaturze, bo, jak należy przypomnieć, przedmiotem rozpatrzenia stały się tu pisma lite-

rackie⁷. Najdawniejszą genezę – sięgającą XIX wieku – mają dyskusje na temat bibliografii. „Badacz literatury bez bibliografii się nie obejdzie, od niej rozpoczyna albo w pewnych wypadkach sam ją musi stworzyć, nim przystąpi do badań” – pisał Konstanty Wojciechowski (WOJCIECHOWSKI 1960 t. 1:276]; wcześniej Piotr Chmielowski zaznaczał jednak, że „bibliografią nie należy przeciążać historii literatury: tytuł dokładny i datę napisania lub pierwszego druku podać trzeba, [...] ale balast dokładnego opisu książek stanowczo odrzucić potrzeba” (CHMIELOWSKI 1960 t. 1:144]. Wielokrotnie powracający wątek rozważań na ten temat stanowi rozpatrywanie bibliografii jako nauki pomocniczej literaturoznawstwa (zob. TROCZYŃSKI 1960 t. 2:34].

REFERENCJE

- АКОПОВ А.И.: *Отечественные специальные журналы 1765-1917. Историко-типологический обзор*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета 1986.
- Антология педагогической мысли России XVIII века*. Red. Г.Н. Волков, С.Ф. Егоров, А.Н. Копылов. Москва: Педагогика 1985.
- БАКУНЦЕВ А.В.. *Возникновение авторских правоотношений в книгоиздании и периодической печати России XVIII века*. „Вестник Московского университета”. Серия 10 – журналистика. 1999 nr 2 s. 16-28.
- БРИКСМАН М.А.: *Критическая библиография в «Московском журнале» Н.М. Карамзина*. W: *Книга. Исследования и материалы*. Т. 23. Москва: Наука 1972 s. 211-217.
- BUCHWALD-PELCOWA P.: *Historia literatury i historia książki. Studia nad książką i literaturą od średniowiecza po wiek XVIII*. Kraków: Universitas 2005.
- СИЕŃSKI М.: *Formacja oświeceniowa w literaturze Polski i Niemiec*. Wrocław: Wiedza o Kulturze 1992.
- CHMIELOWSKI P.: *Metodyka historii literatury polskiej*. W: *Teoria badań literackich w Polsce. Wypisy*. Red. H. Markiewicz. Т. 1. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1960 s. 104-145.
- DOBROWOLSKI K.: *Zagadnienie nauki o książce*. W: *IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie dnia 31 maja – 2 czerwca 1936 roku. Referaty*. Cz. 2. Warszawa: Nakładem „Przeglądu Bibliotecznego” 1937 s. 7-15.
- DUDZIKOWA M., CHMIELEWSKI A., GROBLER A.: *Przedmowa do tomu*. W: *Interdyscyplinarnie o interdyscyplinarności. Między ideą i praktyką*. Red. A. CHMIELEWSKI, M. DUDZIKOWA, A. GROBLER. Kraków: Impuls 2012 s. 3-11.
- Экономический магазин, или Собрание всяких экономических известий, опытов, открытий... образом журнала издаваемой. XL частей*. Москва 1780-1789.

⁷ Czy to triada „produkcja – pośrednictwo – konsumpcja”, czy to jakiegokolwiek inne sygnalizowane wyżej zagadnienia, mogą stać się przedmiotem rozpatrzenia również w odniesieniu do czasopism specjalistycznych (medycznych, rolniczych, technicznych itp.). Zob. АКОПОВ 1986.

- Экономическое наставление дворянам, крестьянам, поварам и поварихам, соч. Главной Провиантской канцелярии прокурором и Вольного Экономического общества членом Сергеем Друковцовым.* Москва 1788.
- ФУНДАМИНСКИЙ М.И.: *Материалы по истории книги в книготорговых объявлениях газеты „Санктпетербургские ведомости” XVIII в.* W: *Книга в России в эпоху Просвещения. Сборник научных трудов.* Red. А.А. Зайцева. Ленинград: БАН 1988 s. 136-144.
- GLÓMBIOWSKI K.: *Bibliotekoznawstwo jako dyscyplina uniwersytecka.* „Roczniki Biblioteczne” 1962 z. 1-2 s. 1-19.
- [Б.п.]: [„Говорят, что стрелы мщениа полетят на нас...”]. „Московский Меркурий” 1803 cz. 1 nr 1 s. 3.
- ЕСИН Б.И.: *Ректоры Императорского Московского университета и русская журналистика 1755-1917.* Москва: Издательство Московского университета 2004.
- Н. [КАРАМЗИН Н.М.]. *О книжной торговле и любви ко чтению в России.* „Вестник Европы” 1802 май nr 9 s. 57-64.
- Б.п. [КАРАМЗИН Н.М.]: *От Издателя к Читателям.* „Московский журнал” 1791 cz. 4 ks. 2 ноябрь s. 245-249.
- КЛЮЧЕВСКИЙ В.О.: *Новиков и коренные, исторически сложившиеся причины, обусловившие его деятельность.* W: В.И. ПОКРОВСКИЙ. *Николай Иванович Новиков: его жизнь и сочинения. Сборник историко-литературных статей.* Москва: Гос. публичная историческая библиотека России 2010 s. 174-202.
- КОМЕНИЙ: *Иоанна Амоса Комения Видимый мир, на латинском, российском, немецком, италийском и французском языках представленный, или Краткое введение....* Москва 1788.
- КОНДРАТЬЕВ А.И.: *Новиковские издания.* W: *Книга в России. Cz. 1: Русская книга от начала письменности до 1800 года.* Red. В.Я. Адарюков, А.А. Сидоров. Москва: Гос. публичная историческая библиотека России 2008 s. 287-357.
- КОЧЕТКОВА Н.Д.: *Два издания „Московского журнала” Н.М. Карамзина.* „XVIII век” Т. 19. Red. Н.Д. КОЧЕТКОВА. Санкт-Петербург 1995 s. 168-182.
- KUNZ T.: *Kulturowa socjologia literatury – rozpoznania i propozycje.* W: *Kulturowa teoria literatury 2. Poetyki, problematyki, interpretacje.* Red. T. Walas i R. Nycz. Kraków: Universitas 2012 s. 413-438.
- LINDE S.B.: *O literaturze rosyjskiej przez Samuela Bogumila Lindego, Prez. Tow. El., Rekt. Lic. Warsz.* „Pamiętnik Warszawski” 1815 t. 2 sierpień s. 411-428, t. 3 wrzesień s. 14-34, t. 3 październik s. 133-150, t. 3 listopad s. 277-298, 1816 t. 4 styczeń s. 3-21, t. 4 marzec s. 285-296, t. 5 maj s. 3-21, t. 5 czerwiec s. 125-144.
- ЛОКК: *О воспитании детей, г. Локка. Переведено с французского на российский язык Московского университета Профессором Николаем Поповским. 2 части.* Москва 1788.
- МАШТАФАРОВА А.В.: *Неизданный документ об аренде Н.И. Новиковым типографии Московского университета.* W: *Книга. Исследования и материалы.* Т. 28. Москва: Наука 1974 s. 150-156.
- МЕЛЬНИКОВА Н.Н.: *Издания напечатанные в типографии Московского университета. XVIII век.* Москва: Издательство Московского университета 1966.
- НЕХОРОШЕВА И.Г.: *Журнал мод как вид периодического художественного издания.* W: *Проблемы развития русского искусства.* Т. 17. Red. И.А. Баргенов. Ленинград 1984 s. 75-80.
- [Б.п.]. *Некоторые мысли Издателей Меркурия.* „Московский Меркурий” 1803 cz. 1 nr 1 s. 4-18.
- НЕФЕДОВ А.: *Мастер слова и дела. Странности судьбы книгоиздателя Николая Новикова.* Москва: Академия–XXI 2010.

- [Б.п.]. *О писменах Славенороссийских и тиснени книг в России*. „Утренний свет” 1777 cz. 1 сентябрь s. 55-61.
- [Б.п.]. *Объявление о издании еженедельника трудолюбивый Муравей*. „Трудолюбивый Муравей” 1771 № 1 s. 9-10.
- [Б.п.]. *Объявление о Северном Меркурие на 1811 год*. „Северный Меркурий” 1810 cz. 8 октябрь s. 80-82.
- [Б.п.]. *От издателей*. „Кабинет Аспазии” 1815 ks. 6 июнь s. 70-77.
- PIEKARSKI K.: *Książka w Polsce XV i XVI wieku*. W: *Kultura staropolska*. Kraków: Gebethner i Wolff 1932 s. 352-384.
- ПУХОВ В.В.: *Кто же издавал журнал „Смесь”?*. „Русская литература” 1981 № 2 s. 159-169. *Русские писатели о языке (XVIII-XX вв.)*. Red. Б.В. Томашевский, Ю.Д. Левин. Ленинград: Советский писатель 1954.
- САМАРИН А.Ю.: *Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков)*. Монография. Москва: МГУП 2000.
- СЕВАСТЬЯНОВ А.Н.: *Книга – читатель – литература. (О перспективах системного подхода в литературоведении)*. W: *Книга в России XVII – начала XIX в. Проблемы создания и распространения*. Red. А.А. Зайцева. Ленинград: Библиотека Академии наук СССР 1989 s. 161-168.
- СЕМЕННИКОВ В.: *Книгоиздательская деятельность Н.И. Новикова и Типографической компании*. Петербург: Государственное издательство 1921.
- СВЕТЛОВ Л.Б.: *Издательская деятельность Н.И. Новикова*. Ленинград: Гизлегпром 1946.
- СОПИКОВ В.: *Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на Славенском и Российском языках от начала заведения типографий до 1813 года...* Cz. 1. Санкт-Петербург 1813.
- СМИРНОВ-СОКОЛЬСКИЙ Н.: *Рассказы и книгах*. Москва: Книга 1959.
- TROCZYŃSKI K.: *Przedmiot i podział nauki o literaturze*, W: *Teoria badań literackich w Polsce. Wypisy*. Red. H. Markiewicz. T. 2. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1960 s. 16-34.
- [Б.п.]. *У негож Миллера продаются прошлогодние журналы и другие многие книги, а именно...* „Трудолюбивый Муравей” 1771nr 1 s. 11-12.
- [Б.п.]. *Уведомление о Северном Меркурие на 1810-й год*. „Северный Меркурий” 1809 cz. 3 сентябрь s. 192-198.
- [Б.п.]. *Уведомления*. „Московский Меркурий” 1803 cz. 1 nr 1 s. 70-74.
- WOJŚCIECHOWSKI K.: *Uwagi wstępne do badań nad nowszą literaturą polską*. W: *Teoria badań literackich w Polsce. Wypisy*. Red. H. Markiewicz. T. 1. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1960 s. 274-303.
- [Б.п.]: *[В Университетской книжной лавке, состоящей у нового каменного Никольского мосту, в доме под № 144, продаются следующие книги...]*. „Прибавление к Московским ведомостям” 1784 № 101 (18 декабря) s. nlb.
- ЗАЙЦЕВА А.А.: *Новые материалы о русских книжных лавках в С.-Петербурге в конце XVIII – начале XIX века*. W: *Книжное дело в России в XVI-XIX веках. Сборник научных трудов*. Red. С.П. Луппов. Ленинград: БАН 1980 s. 116-143.
- ЗАЙЦЕВА А.А., Фундаминский М.И.: *Книгопродавцы Миллеры и начало частной книжной торговли в С.-Петербурге*. W: *Книга в России XVI – середины XIX в. Материалы и исследования. Сборник научных трудов*. Red. А.А. Зайцева. Ленинград: Библиотека Академии наук СССР 1990 s. 139-153.

CZASOPIŚMIENICTWO ROSYJSKIE
PRZEŁOMU XVIII I XIX WIEKU
W PERSPEKTYWIE INTERDYSCYPLINARNEJ
(ZE STUDIÓW NAD TRIADĄ PROBLEMOWĄ:
„PRODUKCJA – POŚREDNICTWO – KONSUMPCJA”)

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę przeniesienia metodologii badań nad książką Kazimierza Piekarskiego i Karola Głombiowskiego oraz badań literaturoznawczych Pauliny Buchwald-Pelcowej na grunt badań nad czasopismami literackimi. Przedmiotem rozważań stają się wybrane zagadnienia z dziejów drukarstwa (działalność Nikołaja Nowikowa, związana m.in. z drukarnią Uniwersytetu Moskiewskiego), księgarstwa (działalność Karla Wilhelma Millera) oraz czytelnictwa (prenumerata) w Rosji czasów Oświecenia. Za motto do artykułu posłużyły słowa Kazimierza Dobrowolskiego o „krzyżowaniu się” różnych nauk. Artykuł składa się z pięciu części: 1. Wstęp, 2. Etap pierwszy: produkcja (czasopisma Nikołaja Karamzina), 3. Etap drugi: pośrednictwo („Trudolubiwij murawiej” – „Kabinet Aspazii”), 4. Etap trzeci: konsumpcja („Moskowskij żurnal” – „Moskowskij Merkurij” – „Sewiernyj Merkurij”), 5. Zakończenie.

Streściła Magdalena Dąbrowska

Słowa kluczowe: czasopiśmiennictwo rosyjskie, produkcja, pośrednictwo, konsumpcja.

RUSSIAN PERIODICAL PRESS
OF THE TURN OF 18TH AND 19TH CENTURY
IN THE INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVE
(FROM THE STUDIES ON THE “PRODUCTION—BROKERAGE
—CONSUMPTION” PROBLEM TRIAD)

Summary

The article is an attempt to transfer the methodology of research of the book by Kazimierz Piekarski and Karol Głombiowski, and the literary research of Paulina Buchwald-Pelcowa to the ground of the research of literary magazines. The subject of analysis become the selected issues from the history of printing (the activity of Nikolai Novikov connected among others with the printing house of Moscow University), book trade (the activity of Karl Wilhelm Miller), and reading (subscription) in Russia in the Enlightenment age. As the motto to the article, the words by Kazimierz Dobrowolski on “crossing” of various sciences were used. The article consists of five parts: 1. Preface, 2. First phase: production (Nikolay Karamzin’s periodicals), 3. Second phase: brokerage (*Trudolubiviy muravei—Kabinet Aspaziyi*) 4. Third phase: consumption (*Moskovskiy zhurnal—Moskovskiy Merkurij—Severniy Merkurij*), 5. Conclusion.

Summarised by Magdalena Dąbrowska

Key words: Russian periodical press, production, brokerage, consumption.